УДК 930(100)

Каплін О.Д., Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

Слов'янофіли та їхні погляди в зарубіжній історіографії

У статті досліджується один із найменш вивчених аспектів в історіографії російського слов'янофільства. Автор доходить висновку, що за понад 150-річну історію вивчення слов'янофільської спадщини іноземною історіографією нагромаджений певний досвід її розуміння. У той же час існує чимало суперечливих висновків, які не знаходять підтвердження при більш доскіпливому читанні праць О.С.Хом'якова та його однодумців. Та й самі західні дослідники у своїх працях зі слов'янофільства часом мають протилежні думки.

In this article is investigated one of the most insufficiently studied aspects in the historiography of Russian Slavophilism. The author comes to a conclusion, that for more than 150 years' history of studying Slavophiles' legacy the foreign historiography has accumulated a certain experience of understanding this issue. At the same time there are many contradictory conclusions which are not borne out on more detailed analysis of works by A.S.Homjakov and his adherents. And western researchers themselves hold at times diametrically opposite opinions about their own works on Slavophilism.

Каплін Олександр Дмитрович (1961 р.н.). У 1983 р. закінчив історичний факультет Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Автор близько 50 публікацій з історіографії, джерелознавства, методології вітчизняної історії. Тема докторської дисертації: "*Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії*".

Життя і погляди так званих слов'янофілів (О.С.Хом'якова, І.В. і П.В.Кірєєвських, К.С. і І.С.Аксакових, Ю.Ф.Самаріна і деяких інших) протягом вже більше 150 років привертають увагу не тільки істориків, але й інших представників гуманітарного знання, культури і мистецтва в Росії, СРСР, а також далеко за їхніми межами. Однак закордонна історіографія слов'янофільства вивчена далеко недостатньо [1]. Дана стаття є спробою посильного просування у вивченні проблеми у вигляді короткого нарису (праці дослідників-емігрантів вимагають спеціального аналізу, до того ж ця тема почасти вже висвітлювалася автором [2]).

Слов'янофільство як явище російської суспільної думки визначилося зі своїми пріоритетами (насамперед, в релігійній галузі) у 1840-ві рр. Але більш ніж за десятиліття до того майбутні слов'янофіли побували на Заході і звернули на себе увагу видатних західноєвропейських мислителів. Пізніше з ними вже в Росії познайомилися німецький дослідник А.Гакстгаузен, В.Пальмер та ін.

На початку 1840-х рр. частиною англіканських богословів усе більш усвідомлюється необхідність зближення між англіканством і православ'ям. Особлива ретельність у цій справі була виявлена молодим ученим дияконом В.Пальмером, що побував у Росії, Греції і звернув на себе увагу ієрархів і мирян Російської Православної Церкви. Відомо 11 листів О.С.Хом'якова до В.Пальмера, написаних по-англійському, перший з яких датовано 10 грудня 1844 р. Крім чисто богословських, автор торкається і питань, що так чи інакше зв'язані з історією Росії, долею православ'я в ній. У листуванні О.С.Хом'якова з В.Пальмером конспективно намічається програма, яка знайшла місце в трьох брошурах О.С.Хом'якова про західні сповідання, написаних французькою мовою [3].

У наступні десятиліття багато робіт О.С.Хом'якова, Ю.Ф.Самаріна та ін. слов'янофілів видавалися в європейських державах, їх знали і високо цінували в слов'янських землях [4]. Некролог О.С.Хом'якова був поміщений у "Единбурзькому Огляді" у 1864 р. А в Лондоні (1895 р.) Бирбек видав за оригіналами листи О.С.Хом'якова до В.Пальмера і Г.Вільямса зі своєю передмовою.

Безумовно, говорити про згоду зі слов'янофільськими поглядами західних богословів, учених, суспільних діячів або публіцистів немає особливих підстав, але, принаймні, у слов'янофілах бачили щирих, незалежних, глибоких православних мислителів. Проте були і такі дослідники слов'янофільства, що істотно спотворювали їхні погляди. Так, дуже своєрідну точку зору мав професор слов'янських літератур Краківського університету М.Здзеховський (М.Урсін), що виділяв "загальну психологічну рису" слов'янського племені – "містичний патріотизм", що виражався у слов'янських народів у "дуже різних формах" [5]. Однак далі він пише вже не про "містичний патріотизм", а про "патріотичний містицизм", розуміючи під "містицизмом" "віру в надприродне спілкування особистості з Божеством, захоплені пориви релігійного почуття" [6]. Під слов'янофільством він розумів не що інше, як "самий характерний прояв містичної віри в народ". І хоча автор вважав О.С.Хом'якова "одним з найбільших людей, яких породила Росія", і окреслив "внутрішній вигляд найбільших поетів і мислителів слов'янофільства", до висновку він приходить невтішного: "Ніхто з них не умів тверезо глянути на дійсність – раніше чи пізніше усі вони стали проповідниками божевільного вчення" [7].

Більш доброзичливо до слов'янофілів ставився Т.Масарик. У 1889 р. у кількох номерах празького журналу "Athenaeum" була опублікована його стаття про І.В.Кірєєвського, що у російській пресі того часу була названа найбільш докладним дослідженням про нього [8]. Тут Т.Масарик, незважаючи на критичне ставлення до І.В. Кірєєвського, називає його "чудовим мислителем" [9]. У 1913 р. виходить двотомний твір Т.Масарика "Росія і Європа", де значне місце приділяється слов'янофільству. Російською мовою ця робота перевидана в 2000 р. [10].

Таким чином, у дореволюційний період багато робіт слов'янофілів були відомі за межами Росії, більш того, саме там вони вперше і були опубліковані (у Берліні, Лейпцигу та ін.). Інша справа, що тираж їх був невеликий, і тому можливість ознайомитися зі слов'янофільською спадщиною мало лише невелике коло фахівців, аж ніяк не завжди їхніх прибічників. Виняток складають лише шанувальники у слов'янських землях, та й то прихильники православ'я і слов'янської єдності. Що ж стосується розуміння цінності слов'янофільської спадщини, то висновок тут може бути песимістичний. У середовищі, ворожому чи байдужому до цінностей православ'я, розуміння і визнання плодів православних

мислителів навряд чи могло знайти глибокий відгук. Та й у цілому кількість публікацій, особливо спеціальних, про слов'янофільство в закордонній історіографії була невеликою.

Революція 1917 р., громадянська війна в колишній Російській імперії активізували інтерес до російської суспільної думки взагалі і слов'янофільським поглядам зокрема. Велику роль у цьому зіграли російські біженці, емігранти. У період між двома світовими війнами про слов'янофілів писали, маючи на увазі і той крах, до якого прийшла історична Росія [11].

Виданий в 1939 р. у Парижі двотомний твір абата, професора Гратьє (Грасіє) "Вчення Хом'якова і слов'янофільський рух" було першим великим закордонним спеціальним твором як про слов'янофільство в цілому, так і про О.С.Хом'якова та його внесок у російську думку. Майже півтора десятиліття після того Гратьє присвятив уже окремий том О.С.Хом'якову і листуванню з ним [12]. У творах католика-вченого відтворювався суспільний, інтелектуальний і духовний фон епохи миколаївської Росії, давалися великі цитати з творів О.С.Хом'якова.

Значно більше робіт з'являється після Другої світової війни, особливо в 1960-ті рр. Вони відрізняються надзвичайно широким діапазоном оцінок, так що говорити про яку-небудь повну солідарність навіть у межах одного якого-небудь методологічного напрямку чи національної традиції немає серйозних підстав. Так, Р.Хейр досить позитивно відзивається про слов'янофілів, але головним чином через те, що вони високо цінували західноєвропейську культуру [13]. Ганс Кін, навпаки, саме Леніна як ворога Заходу вважав продовжувачем справи слов'янофілів [14]. Французький дослідник А.Гранжар убачає пряму наступність між слов'янофілами і народниками [15]. А Я.Лаврін називав народництво "секуляризованим слов'янофільством" [16].

У 1964 р. була опублікована у Варшаві, згодом у Лондоні (1975) та Києві (1998) дисертація А.Валіцького [17]. Тут автор говорить про слов'янофільство і західництво як про дві дореформені ліберально-утопічні системи, багато в чому зближаючи їх на підставі властивого їм нібито однаково ворожого відношення до самодержавного ладу. Слов'янофільство А.Валіцький визначав як "патріархально-дворянський лібералізм". Писав він і про "слов'янофільську утопію" К.С.Аксакова, його "галлофобію", ввів у науковий обіг багато й інших, часом оригінальних суджень, але вони не мають майже ніякого відношення до дійсності, на що вказували деякі рецензенти. Про тенденційне ставлення А.Валіцького до слов'янофілів свідчить і більш пізня його праця [18].

Більш ґрунтовно до вивчення слов'янофільства підходили ті вчені, що спробували в своїх монографіях, по можливості, об'єктивно дослідити життя і погляди окремих слов'янофілів (хоча і тут є різної якості роботи). У їхньому числі професор П.Христоф, що опублікував до сторіччя з дня кончини О.С.Хом'якова книгу "Вступ до російського слов'янофільства XIX століття", у якій він виступив супротивником широко укоріненої думки, що джерелом слов'янофільства була філософія Шеллінга [19]. Автором вводилися в обіг джерела, не відомі західному читачу. У наступні десятиліття П.Христоф трудився над вивченням спадщини І.В.Кірєєвського, К.С.Аксакова і Ю.Ф.Самаріна. Він вважав, що не існує "слов'янофільства як єдиного напрямку, а існує цілий ряд окремих слов'янофілів" [20].

Активно досліджував творчість І.В.Кірєєвського західнонімецький вчений Еберхард Мюллер, що видав монографію "Російський інтелект у європейській кризі. Іван Кірєєвський (1806-1856)" (1966 р.). Розуміючи "кризу" саме як кризу гегелівського раціоналізму, Е.Мюллер бачить вихід у "синтезі" різних релігійно-філософських вчень, причому, за вірним зауваженням Т.І.Благової, натрапивши на православно-християнські ідеї І.В.Кірєєвського, Е.Мюллер ніби не помічає їх; однак образ Кірєєвського-шеллінгіанця погано асоціюється з Кірєєвським – релігійним мислителем, проповідником творів святих отців [21].

У передмові до однієї зі статей Е.Мюллера В.С.Малахов, називаючи його метод "об'єктивізмом" і, "якщо завгодно", "позитивіз-мом", пише: "Питання про укорінення Кірєєвського в православній традиції, про ступінь впливу на його мислення вчення святих отців Е.Мюллер – через нестачу джерел – залишає осторонь" [22]. Проте ця "нестача" не перешкодила зробити західнонімецькому вченому висновок про І.В.Кірєєвського: "Від одного берега відстав, але до іншого не пристав" [23].

Спеціальну монографію "Європеєць і москвитянин" (1972 р.) присвятив І.В.Кірєєвському А.Глізон, який вважав, що це був не

"оригінальний мислитель першого рангу", а лише передавач низки важливих європейських ідей кінця XVIII століття. Релігійність же пізнього І.В.Кірєєвського він вважає "невротичним симптомом глибокого страху перед соціальними змінами" [24]. Звичайно, такі висновки говорять лише про повну нездатність розуміти досліджуваний предмет.

Про слов'янофільство існує біля десятка закордонних монографій, головними "героями" яких є О.С.Хом'яков та І.В.Кірєєвський. Е.Мюллер називає чотири монографії, видані у 1960-1980-х рр., що розглядають тільки філософію І.В.Кірєєвського. Такими успіхами, у кількісному відношенні, ні радянська, ні пострадянська гуманітарна наука похвалитися не може. Зокрема, для деяких робіт останніх років відмітною рисою є бажання враховувати характер релігійних поглядів слов'янофілів. Цим відрізняється монографія Гжегоша Пшебінди, хоча тема слов'янофільства в ній і не є центральною [25].

Таким чином, за більш ніж стоп'ятдесятирічну історію вивчення слов'янофільської спадщини іноземною історіографією був накопичений певний досвід її розуміння. Однак західні дослідники про свої роботи, присвячені слов'янофільству, мають різні думки. Так, А.Валіцький повідомляє, що професори Пайпс, Вайнтауб і Ерліх вважали його монографію книгою "вищого класу" [26]. Е.Мюллер же пише про "очевидний вульгарний-марксистський схематизм" роботи А.Валіцького [27]. Тобто антикомуністи вітали слабку книгу польського марксиста. У той же час А.Глізон думав, що Е.Мюллер приписав І.В.Кірєєвському заслуги, яких той, схоже, не мав. Залишається тільки здогадуватися, чому сам А.Глізон пише книгу про другорядного філософа. Таких питань можна і потрібно задати чимало іноземним слов'янофілознавцям, і відповіді на них вимагають спеціальних, об'єктивних досліджень як про саме слов'янофільство, так і про його сучасних закордонних дослідників.

Література

1. Благова Т.И. Родоначальники славянофильства. Алексей Хомяков и Иван Киреевский. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 333-336.
2. Каплин А.Д. Из истории русской религиозной мысли XIX в. Славянофильская идея исторического развития России. – Харьков: Изд. группа "РА-Каравелла", 2000. – 308 с.
3. Хомяков А.С. Сочинения богословские. – СПб.: Наука, 1995. – 479 с.
4. Дудзинская Е.А. Русские славянофилы и зарубежное славянство // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С. 261-281.
5. Урсин М. Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы. – СПб.: Тип. Шахт. и К°, 1887. – С. 5.
6. Там само. – С. 115.
7. Там само. – С. 119, 218.
8. Masaruk T.G. Slovanske studie. I.Slavianofilstvi Ivana Vasiljevice Kirejeskeho // Athenaeum. – 1889. – № 3-8.
9. Колубовский Я. Материалы для истории философии в России // Вопросы философии и психологии. – 1891. – № 6. – С. 57.
10. Масарик Т.Г. Россия и Европа. – СПб.: РХГИ, 2000. – 448 с.
11. Koyre A. La philosophie et le probleme nationale en Russie au debut du XIX siecle. – Paris, 1929; Baron P. Un theologien laec orthodoxe russe an XIX siecle. A.S.Khomiakov. – Roma. 1940 та ін.
12. Gratieux (A. Chanoine). Le monvement slavophile a la veille de la Revolution – Dimitri A.Khomiakov. – Paris, 1953.
13. Hare R. Pioneers of Russian Social Thought. Oxford University Press. – London; New York; Toronto, 1951.
14. Kohn H. The Mind of Modern Russia (Historical and Political Thought of Russia's Great Age). – New Brunswick; New Jersey, 1955.
15. Granjard H. Du romantisme politique:slavophiles et populistes // Revue des etudes slaves. – T. 34. – Paris, 1957. – P. 73-80.
16. Lavrin J. Populist and slavophiles // The Russian review. – Vol. XXI. – 1962. – № 4.
17. Walicki A. W kregy Konserwatywnej utopii. Structura i przemiany rosjiskiego slowianifistwa. Warszawa, 1964; Валіцький Анджей. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
18. Валицкий А. Россия // Вопросы философии. – 1990. – № 12.
19. Chrstoff P. An introduction to the nineteenth century Russian Slavophilism: A study in ideas. – Monton, 1970. – Vol.1: A.S.Khomiakov.
20. Там само. – С. 8.
21. Благова Т.И. Вказ. праця. – С. 335.
22. Мюллер Э. И.В.Киреевский и немецкая философия // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С.114.
23. Там само. – С. 129.
24. Gleason A. European and Moscovite. Ivan Kireevsky and the origins of slavophilism. – Cambridge, 1972. – P. 268, 293.
25. Grzegorz Przebinda. Od Czaadajewa do Bierdiajewa. Spor o boga i czlowieka w mysli rosyjskiej (1832-1922). – Krakow, 1998.
26. Валицкий А. Россия... – С. 87.
27. Мюллер Э. Вказ. праця. – С. 129.

Надійшла до редколегії 06.09.2002 р.